

Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Képzőművészeti Mesteriskola

Papír – Anyag – Médium

*A papír transzparenciája és „világlása” a memetikus szelekció egyetemes
és modern művészeti történetében*

DLA értekezés szinopszisa

Lieber Erzsébet

2008.

Témavezető: Keserü Ilona festőművész, professor emerita PTE MK KM

Papír – Anyag – Médium

A papír transzparenciája és „világása” a memetikus szelekció egyetemes, illetve modern művészeti történetében

Bevezetés

Míg a papír a keleti kultúrában megjelenése óta mint rendkívül sokoldalú lehetőségekkel bíró matéria van jelen, addig a nyugati világ az elmúlt ezer évben főként verbális, valamint képi üzenetek hordozójaként ismerte. Dolgozatomban a papír kultúrtörténeti szerepét, a keleti és nyugati kultúrkör szemléleti, anyaghasználati, valamint technológiai alapú különbségeit, a papír önálló képzőművészeti médiummá válásának útját, e folyamat történeti, gazdasági és kulturális hátterét, az ehhez szükséges anyagbeli tulajdonságait és lehetőségeit, műfajbeli behatárolásának nehézségeit, a papírművészet tartalmát és jelentését, különböző vonatkozásait elemző megközelítésben járom körül. Az értekezés e tudományosabb hangú, de egyedi felismeréseket is tartalmazó egységéhez kapcsolódik utolsó fejezetként a képzőművészeti kutatásaimról beszámoló szakasz. A függelékben kap helyet az a leírás, amelyben a Jancsikity József képzőművésszel 1996-ban alapított, azóta symposionok formájában működtetett Nemzetközi Papírművészeti Alkotótelep céljait és a rendezett symposionok tematikáját ismertetem. A dolgozat az alábbi súlypontok köré csoportosítva dolgozza fel a témát:

A papír mint mémhordozó

A papír mint a memetikus szelekció terméke

Richard Dawkins mémelmélete értelmében a genetikai örökítéssel analóg jelenség a kulturális átadás. Dawkins a gén mint replikálódó genetikai egység párhuzamaként a kulturális átadás egységét mémnek nevezi. A mém – pl. egy gondolat, művészeti forma, stb. – a verbalitáson keresztül, illetve a művészetek révén készít önmagáról másolatokat. (*Dawkins*, 1986.) A mémek átadásának és hosszútávú életben-maradásának érdekében szükség van olyan tároló közegekre, melyek hatékony megoldást kínálnak a memkészlet gyorsuló evolúciójának biztosítására. „Megjelenésük után ugyanis a

mémek nyomban a megbízhatóbb másolás, a fokozottabb termékenység és a hosszabb élet irányába kezdtek fejlődni; ennek a folyamatnak a során egyre jobb memmásoló gépeket hoztak létre.” (Blackmore, 2001.) Egy ilyen „mémásoló gép” a papír is.

Papír kontra digitális memhordozás

A megíróanyagoktól a papíron keresztül napjaink elektronikus memóriatárjaiig vezető folyamatban a kezdetben használt nehézkes hordozókat felváltotta a papír, amely Keleten és Nyugaton is évszázadokon keresztül a legoptimálisabb információhordozónak bizonyult. A mémállomány XX. században bekövetkezett rohamtempójú felduzzadása az információ helyének térbeli sűrítését, a számítógépek memória kapacitásának nagyütemű fejlődését, valamint az információátadás sebességének felgyorsulását vonta maga után, ezek pedig a papír hordozószerepének átértékeléséhez vezettek.

A papír „eszközléte” a keleti és a nyugati kultúrkörben

Mém-tárolók a papír megjelenése előtt

A megíróanyagok a mémszelekció szükségletei alapján jöttek létre a földrajzi adottságok, valamint a potenciális hordozó nyersanyagok függvényében. Az ember, amikor beléjük kódolta üzenetét, tehát materiális dimenziókba helyezte a nem anyagi természetű kulturális replikátort, dolgozott az anyaggal. És ez az átlelkesített anyag transzparenssé, közeggé vált, a belé kódolt üzenet háttérbe húzódó anyagává, a láttatás láthatatlan médiumává. Miközben elődeink a matériákhoz az anyagszerűség kérdéseinek vallatásán keresztül közeledtek, a kommunikáció funkcionális körébe bekerült anyag a kommunikációs prekonceptió hatására e szerepkörön belül megszűnt matériaként létezni. Hordozóvá alakult. Eszközzé vált a heideggeri eszközlét filozófiai értelmében. „Az anyag annál jobb, és alkalmasabb, minél ellenállásmentesebben tűnik el az eszköz eszközlétében.” (Heidegger, 1988.)

Pszeudopapírok

A pszeudopapírok (tapa, huun, amatl, papirusz) körében lelünk rá a papírok közvetlen előfutárára, a Kínában már a Kr. e. 6. században írásra használt tapára. A pszeudopapír és a valódi papír közötti lényeges különbség abban áll, hogy míg utóbbi

alapanyagát az elsődleges, vagy másodlagos növényi rostok képezik, addig előbbinél a növényi nyersanyagot nem bontják rostjaira, és a lapképzés technikája is markáns különbségeket mutat. Közös bennük a korábbi megíróanyagokkal szemben tehát, hogy az információ tárolására szánt memóriefelületeket a felhasználók itt már nem készen találtak a természet formációi között, hanem valamilyen természeti nyersanyagból kiindulva maguk készítették el, olyan könnyű, kétdimenziós felületet nyerve így, amelyeknek materiájában a kiinduló anyagok többé már nem emlékeztetnek eredeti állapotaikra.

Átszellemített anyag

A keleti rostpapír nyersanyaga, primer természeti materiája, elkészítésének műveletei, az elemekkel folytatott párbeszéd, a kész papír kiváló és sokoldalú strukturális, illetve texturális minőségei, valamint az ezekből fakadó járulékos (optikai, taktilis, expresszív, asszociatív, stb.) tulajdonságai bizonyos analógiák irányába mozgatták a kínai, illetve japán papírmérítők fantáziáját. A papírt a kínai szótár nem az írás hordozójaként határozza meg, hanem rostok szöveteként. E definíciót elemezve is elérkezünk a papír keleti és nyugati szemléletében megmutatkozó lényegi különbséghez. Az arab népekhez és Európába a papír íráshordozó funkciójában jut el, és ezek a kultúrák e szerepkör betöltésének érdekében tökéletesítik. Kínában a papír szövete egy anyag. Adottságokkal, sajátosságokkal jellemezhető matéria, amely tulajdonságokat vizsgálják, és amelyek ismeretében az anyagot használják, egy idea lakozásához formálják, illetve átszellemítik. Az így létrejövő anyag változó arculatokat öltött magára 2000 éves története során, üzenetek hordozásán kívül olyan eszközlétekben vált transzparenssé, amelyek funkcióit, megnyilvánulási formáit a papír-tárgykultúra keleti hagyományaiból ismerjük.

Papírszimbolika

A kínai papír utánezataiból Japánban kifejlődött egy önálló termék, a washi, ennek következményeként autentikus japán kultúra virágzott fel. A japánok nem annyira a papíralkalmazásokhoz kötnek szimbolikus tartalmakat, mint inkább magukhoz a papírfajtákhoz. A japán mérítők túlléptek kínai elődeiknek a papír anyagát alakító gyakorlatán, akik a mérítődézsza belsejébe helyezték boszorkánykonyhájukat. Emezek előbbi megoldásokon túl a szita kiemelése közben praktizált műveletekkel varázsoltak minden-

féle architektúrákat a szövet belsejébe, illetve utólagos kezelésekkel bővítették az anyag életterét, a végtelig kiterjesztve az anyagszerűség határait.

Arab-mór intermezzo. A rongypapír mint kommunikációs eszköz

Míg a Távols-keleti szemlélet hisz abban, hogy az anyag önmagában is bizonyos jelentéseket képviselhet, a szellemi dimenziók érintésétől pedig egyfajta megemelt állapotba kerülhet, és így már magával az anyaggal valami olyan átlényegülés történhet, mint ami a képzőművészetek területén a nyugati művészetelmélet számára is legitim, addig az arabok papírhoz való közeledésmódja más indíttatású. Az arab papírkészítők a rongypapír előállításának tetemes hányadában azon fáradoztak, hogy a másodlagos nyersanyagot megszabadítsák „nyersségétől”, hogy a rongyhulladék szürke tömegéből tiszta és ragyogóan fehér masszát nyerjenek. Az előállítás technológiája, a kifehérités, mint időráfordításban is a gyártási folyamat legjellemzőbb szakasza, gyakorlatilag determinálta az anyag mozgásterét. Ugyanakkor a forma és a hordozó viszonyának nyugati szemléletéből is adódik, hogy az arab kultúrában – majd Európában is – a papír felületének egyféle szerepleosztás jutott: háttérbe vonulva, a formák között vagy alatt láthatatlanná válva szolgálni a megvilágosodást.

Papír mint mémhordozó az európai kultúrában

Az arab-mór közvetítéssel Európába jutott „fehértművességgel” nem csupán a rongypapír készítésének anyaghasználata és technikája kerül át kontinensünkre, hanem az a funkcionális szemléletmód is, amely a papírt nem matériának, hanem memetikus hordozónak tekinti. A technológiai újítások a XI. századtól a papír mint szöveges és képi információ-hordozó tökéletesítését célozták, a papír anyaga pedig évszázadokon keresztül transzparenssé vált a rávitt üzenet javára. A XIX. századra a nyugati papír is visszatalált anyag mivoltához. Ma az anyag összetételét vagy textúráját manipuláló folyamatokat számítógépek vezérlik, automata gépsorok alakítják. Minden előre tervezett, tökéletes minőségű, uniformizált. Ugyanakkor a világ papírgyárainak csak egy kis hányada szakosodott speciális termékek gyártására, az óriásüzemek gigantikus masinásorairól lefutó lapkiszerelek és papírhengerek teljesen egyformák.

Az átszellemítés XX. századi útjai

A papír mint művészeti médium.

A papír művészeti médiummá válása nem tisztán művészettörténeti esemény, hanem művészetén kívüli, technológiai fejlemények következménye is. *Mcluhan* sokat idézett tézisé, hogy tudniillik „The medium is the message” a papír médiumának vonatkozásában vizsgálva is szemléletessé válik, hogy az anyag változó kvalitásai az üzenetet, s a rajta vagy benne kódolt képzőművészeti kifejezést is determinálják. A XVIII. század papírtechnológiai fejlesztései eredményeként olyan kézi készítésű papírt sikerült előállítani, amely jó nedvszívó képessége révén a festéket több rétegben fel tudta venni. Ez a papír nem csupán feltétele volt annak, hogy az akvarell önálló műfajjá fejlődhetett, hanem ez volt az első hordozó, amely önálló szerepet kapott a mű kompozíciójában. Az autonóm papírművészet viszont nem jöhetett volna létre az avantgárd mozgalmakban, illetve a múlt század második felének anyaghasználatában bekövetkezett szemléletváltás nélkül. A papírművészet a XX. század 60-as, 70-es éveinek gondolkodásmódjához kötődő új anyaghasználati mód, amely nem egy adott műfaj, stílus vagy valamely izmus keretein belül, azok fellazításával alakult ki, és nem is egy új irányzat megteremtése céljából. E fejezet az alábbi alfejezetekre tagolva tárgyalja a papír képzőművészeti szerepvállalásait:

XIX. századi civil előzmények

Az anyagszerűség határainak feszegetése a XVIII-XIX. század populáris és giccskultúrájában, illetve papíryanagú pszeudoművészeti termékeiben.

A papír és a kubizmus

A kubizmus és a kollázs funkcionális-koncepcionális papírhasználata. Papír mint motívum, téma, a kompozíció része, az objektív faktúrák anyaga.

Papírhulladékok, papírkulisszák

A hulladékpapír esztétizálása Kurt Schwitters merzizmusában. A papír mint kompozíciós elem, az építés anyaga vagy a burkolás eszköze.

A Bauhaus. Papír és didaktika

Egy új anyagkultúra születése, a papír mint anyag kifejezési eszközeinek didaktikus vizsgálata.

Papír és plasztika Picasso életművében

A síklap plasztikává, tömegkonstrukcióvá formálhatóságának néhány módozata. Papírplasztika mint szuverén műalkotás.

Egyéb szemléleti változások az anyagikonográfia területén

Az anyagszemléletben bekövetkezett változások mint a papír önálló médiummá válásának feltételei a klasszikus avantgárdban és a XX. század második felének művészetében.

„Fecseg a felszín, hallgat a mély”

Az alakító metódusok az anyag felszínéről az anyag belsejére irányulnak. A papír mint a képfelületet anyaggá változtató kísérletek egyik alapanyaga, illetve a festék-massza-kísérletek egyik töltőanyaga.

A felület egy lehetséges térbeli koncepciója, a papír dekonstruálása

A térbeli gondolatnak („conchetto spaziale”) autentikus materiális szövete a textíliák és a velük rokon papírok szövedékteste. Az eddig alapként, vagy a kompozíció egyik elemeként kezelt papír az egész mű egyöntetű felületévé nővi ki magát, a térbeli koncepció (egyik) médiumává.

Decollage és a papír

„Additív szubsztrakció.” (*Jasper Johns*) Új konstrukció létrehozása a papír destrukciója, dekonstrukciója által. Lebontásos formaalakító metódusok, amelyek a papír anyagi közegében keletkeztek, és melyekkel a papírművészet azóta is él.

Az anyag anyagtalanítása

A papír anyagának transzparenciája, fehérsége, fénnel teltsége, illetve kultúr-történeti feloldódása mint az anyagérzettől való megszabadulás lehetőségei.

Aurabiztosítás

A papír mint a burkolás, a csomagolás, a rugalmas elfedés, az öltöztetés anyaga. A matéria, a tömeg tiszta formává szublimálódása.

Papírhangok a semmi és az anyag határán

John Cage ürességfilozófiájának, intermedialis gondolkodásának közvetlen hatása a papírművészet kialakulására.

A papír a művészet új mértékei és határai vonatkozásában

A médium a teremtés-teremtődés színhelye, alakító, alakuló és alakított közeg, a szándékokat, folyamatokat, a közben végbemenő eseményeket, a formakeletkezéseket és -alakulásokat egy bizonyos időpontra megőrző mementó. (A. Kaprow)

A papír önálló művészeti médiummá válása

Az önálló médiummá válás története az USA-ban. Mesterek, műhelyek, projektek. Rauschenberg kombinált papírképei.

Papír mint festőanyag, festőszerszám vagy a festészet médiuma

A papírmassza festészeti lehetőségei: expresszív, kolorista, színkonstrukciós, figurális, sőt hiperrealista megközelítések.

A papír transzparenciája és „világlása” a modern művészetben

A papír transzparenciájának vizsgálata a koncepció megmutatására

Koncepció és anyag változó viszonyainak vizsgálata, a papír különböző mértékű transzparenciája a képzőművészeti koncepció érvényesítése során.

Papír és medialitás

A hordozószerep átértékelődése, a papír önálló médiummá, az „esztétikai diskurzus tárgyává” (Eco) válása. Anyagközpontú művészeti attitűdök a kortárs papírművekben.

Papír és természethasználat

A papír egy olyan ember alkotta médium, amely eredete, összetevői és keletkezésének körülményei kapcsán magában hordozza ugyan a természethez kapcsolódás lehetőségeit, de nem szükségszerű, hogy vizualizálja a természeti eredetet.

Papír és posztmedialitás

A papír a posztmédiá esztétika szemszögéből. Papír és szoftver, papír és interfész, papír és kommunikáció.

Papír és intermedialitás

A papír intermedialitása. A más műfajokban praktizált algoritmusok hibridizációja, illetve metamorfózisa a papír médiumához kötődő alakítási gyakorlatok során.

Papír és architektúra

Az épít(kez)és mint a papír autentikus alakításmódja. A papír anyagként is, valamint a belőle készített hétköznapi civilizációs termékként is (kartondoboz, újság, térkép, teafilter, lámpa stb.) reagált a képzőművészetben a 70-es, 80-as évektől napjainkig folyamatosan feltett, építészettel, az épített tér és környezet alapfogalmaival, archetípusaival, valamint pszichofizikájával, illetve a test térélményeivel operáló kérdésfeltevésekre. Aktuális projektek, installációk 2005 és 2006 nemzetközileg jelentős színtereiről.

A kollázs és papírművészet összehasonlítása

A két képzőművészeti vonulat összevetésének gondolata felvetődik az országos kollázs- és papírművészeti kiállításokra beadásra kerülő azonos, vagy időnként inkább a másik területhez tartozó művek kapcsán. A kollázs szintúgy, mint a papírművészet, egyfajta konstruáló, építkező attitűdöt feltételez, azonban a két terület között jelentős különbségek mutatkoznak. A kollázs készítői a kubista kezdetek óta kutatták a papír minőségeit, ám a valóságos funkciójától elvonatkoztatott folt jelleg kompozícióba transzponálhatósága szempontjából. A papírművész arra koncentrált, hogy ez az anyag ilyen vagy olyan állapotában mire képes, hogy megjelenése, struktúrája, textúrája és faktúrája más-más célkitűzésekkel használva milyen kommunikációra alkalmas.

A papírművészet műfaji kérdései

Míg a kollázs műfaj voltát (jellegét) ma már senki nem vonja kétségbe, és művészettörténeti elemzése és leírása is megtörtént, addig a papírművészettel kapcsolatban ma még az a kérdés is nyitott, hogy műfajnak tekinthető-e, illetve hogy szükség van-e a műfaj kategória használatára e sajátos képzőművészeti nyelvezet megközelítésében-értelmezésében. A papírművészetet a műfaj definíciója felől lehet műfajnak nevezni, amma művészetének közegében azonban a tradicionális műfaji keretek eltolódása és leomlása mellett az efféle behatárolás irrelevánsnak látszik egy állandóan alakuló és továbbfejlődő nyelvezet esetében.

(K)épitő festéstechnikai kísérletsor és kutatás

Ebben a fejezetben saját alkotói magatartásom indítékait, munkáim témájának filozófiai megközelítését, technikai kutatásaimat és módszereimet körvonalazom:

(K)épités rostból

Kéépítő attitűd a papírművek létrehozásában és ennek festészeti vonatkozásai.

Az építés filozófiai kérdései

Az építés-épülés, valamint a bontás pszichológiai szükségszerűsége. Az épületben, az épített műben az is formává válik, hogy mit gondol az építkező az éléstről, a levéstről, az életről, a létezésről, valamint ezek mikéntjeiről.

„Fil-tér”

Az építkezés a teafilter mint építőkő geometrikus formájának a növényi rostok élő anyagával történő kombinálása során, a formaszervezés hol geometrikusabb, hol organikusabb dominanciájával, ezek átmeneteivel, illetve egymásba való átcsapásaival, a szervezett és a véletlenszerű, a kívülről irányított és az anyag belseje felől magától növekvő, fel- és leépülő struktúrák állandó kölcsönhatásával valósul meg. A filterek építőkövek, egyben viszonyítási alapok: irányuk, léptékük, formájuk adja meg az őket körülvevő tér viszonylatait és az alkotói folyamat kezdetekor még strukturálatlan világ (kime-

rített fehér alap – indifferens tér) lehetőségeit is. A modern természettudomány térszemlélete sem a klasszikus fizika által állandónak tekintett, abszolút, tehát változatlan és mindent meghatározó térből indul ki, ehelyett dinamikusan változó (élő) téridőrendszert feltételez, amely sem nem végérvényes, sem nem definitív, amelyben minden mindennel összefügg, és amely események, viszonylatok, kapcsolatok bonyolult szövedéke. Ebben a rendszerben pedig nem függetleníthetők többé a dolgok, illetve történések az őket „körülvevő” környezettől. Ezért *Ház-lapjaim* nem a valós térbe tervezett plasztikus, behatárolható építmények, lezárt szerkezetű objektok, hanem belső szükségszerűségéből bentről kifelé építkező végteleníthető „felületek”. (87. ábra)

A „Ház-lapok” szimbolikája

A mestermunka darabjait képező „Ház-lapok” koncepciójának kifejtése, e munkák és néhány, szintén a DLA képzés ideje alatt keletkezett egyéb munka értelmezése.

Instant képalkotás

Filteres lapjaimnál egy olyan festéstechnikát alkalmaztam, amelyet instant képalkotásnak nevezek. Az átszűrődés itt nem csupán elvont értelemben valósul meg, amennyiben a műbe a tárgy metafizikai energiája, költői jelentése szívódik fel, nem is csak formai szinten, tehát hogy a teafilter im nu formává válik, hanem a szó szoros értelmében is. A teafilter a festészet anyaga is, színezetet, tónust adó matéria, mely a rá hordott cellulózmassza vastagságától, nedvességétől és a hozzá kevert (vegyi) anyagoktól függően felfelé, azaz a kép felszíne felé színez, a cellulózrétegek pedig ugyanezen körülmények függvényében kolorittal telítődnek.

Függelék

Az általam alapított és vezetett Nemzetközi Papírművészeti Alkotótelep (Simonfa) céljai és symposionjai (1996-2006), ezek tematikái.

Lieber Erzsébet

Kaposvár, 2008. március 02.

Irodalomjegyzék

- Aknai Tamás (2001): *Egyetemes művészettörténet 1945-1980*. Dialog Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 61. 62. 61-63.
- Almási Miklós (2003): *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában*. Helikon Könyvkiadó, Budapest. 48. 48-54.
- András Edit (2001): Kézművesség az elektronika korában. Kárpit – Nemzetközi Millenniumi Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. Beszélgetés a zsűritagokkal. In *Új Művészet*, 2001/3. 4-7 és 40. 7. 40.
- A papír ideje* (2002): A II. Országos Papírművészeti Triennálé katalógusa. Magyar Papírművészeti társaság, Nalors Nyomda. 93.
- Beke László (1997): *Médium/elmélet*. Balassi Kiadó, Budapest. 102-120. 102. 108. 110. 117.
- Blackmore, Susan (2001): *A mém-gépezet. Kulturális gének – a mémek*. Magyar Könyvklub, Budapest. 288. 299. 300.
- Böhringer, Hannes (1995b): Építkezés. In: Tillmann J. A. (szerk.): *Kísérletek és tévelygések*. Balassi Kiadó, Budapest. 48-59. 50. 52.
- Dawkins, Richard (1986): *Az önző gén*. Gondolat Kiadó, Budapest. 237. 240. 241. 242.
- Dempsey, Amy (2003): *A modern művészet története*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest. 232-233.
- Dobos László (1999): A papír a kínai kultúrkörben. In: *Papír anyag felület tömeg*. (antológia). Magyar Papírművészeti Társaság, Nalors Nyomda, Budapest. 23-34. 24. 26. 29. 31-32. 32. 33.
- Eco, Umberto (2007): *A szépség története*. Európa Kiadó, Budapest. 405.
- Eimert, Dorothea (1992): A papírművészet rövid története. In: *Új művészet*. 1992/9. 8-11. 8. 9. 10. 11.
- Focillon, Henri (1982): *A formák élete. A nyugati művészet*. Gondolat Kiadó, Budapest. 32. 54.
- Heidegger, Martin (1988): *A műalkotás eredete*. Európa Kiadó, Budapest. 74. 84. 100.
- Jean, Georges (1991): *Az írás, az emberiség emlékezete*. Park Kiadó, Budapest. 42. 48-49. 58. 71. 81. 113.
- Kalmár Péter (1980): *A kétezer éves papír*. Gondolat Kiadó, Budapest. Elektronikus könyvtár: <http://mek.oszk.hu/01200/01208> (PDF változat) 2006-09-30. 6. 7. 57.
- Kaprow, Allan (1998): *Assemblage, environmentek & happeningek*. Balassi Kiadó, Budapest.

- Kováts Albert (1998): Miért a kollázs? In: *Kollázs 98'* katalógus. Magyar Képzőművészeti és Iparművészeti Társaságok Szövetsége, Nalors Nyomda, Vác, 3.
- La Biennale di Venezia. 51. international art exhibition 2005.* Katalog
- Manovich, Lev: *Posztmédiá esztétika. Krízisben a médium.*
www.exindex.hu/index.php?i=hu&tf=krizisben_a_medium.html (2006. április 01.)
- Merz, Mario (1995): Részlet a *Sofort will ich Buch machen* című könyvből. In: Lengyel András, Tolvaly Ernő (szerk.): *Kortárs képzőművészeti szöveggyűjtemény I-II.* A&E '93 Kiadó. 296-297. 296.
- Mészáros Géza (1992, szerk.): *Medium Paper* katalógus (1992). MINT Foundation, Budapest. 140. 142. 145. 148. 151.
- Moholy-Nagy László (1973): *Az anyagtól az építészetig.* Corvina Kiadó, Budapest. 17-59. 77-86.
- Németh Lajos (1970): *A művészet sorsfordulója.* Gondolat Kiadó, Budapest. 82.
- Moles, Abraham A. (1996): *A giccs.* Háttér Kiadó, Budapest. 5.
- Perneczky Géza (1999): *Művészet az ezredvégen. Tanulmányok a művészet végéről és a művészettörténelem újrakezdéséről.* Kézirat. 64-72.
- Riemschneider, Burkhard & Grosenick, Uta (1999, szerk.): *Art at the turn of the millennium.* Benedikt Taschen Verlag, Köln.
- Schneckenburger, Manfred (2004): Szobrok és objekték. In: Ruhrberg, Karl, Schneckenburger, Manfred, Fricke, Christiane, Honnef, Klaus: *Művészet a 20. században.* Taschen/Vince Kiadó, Budapest. 407-575. 556. o.
- Storr, Robert (2002): *Chuck Close.* Thames and Hudson Ltd., London. 10. 150. 208.
- Tillmann József Attila (1997): Inter média. In: *Távkeretek.* Kijárat Kiadó, Budapest. 65-72. 69. 69-70. o.
- Várady Júlia (1992): „Az anyag szent dolog”. Beszélgetés Kyoko Ibe papírművésszel. In: *Új Művészet,* 1992/9. 12-15. 12.
- Wehner Tibor (1999): A papír médiuma a kortárs magyar művészetben. In: *Papír anyag felület tömeg,* antológia. Magyar Papírművészeti Társaság, Nalors Nyomda, Vác. 61-83. 72.
- Walther, Ingo (1992): *Pablo Picasso 1881-1973. Das Genie des Jahrhunderts.* Benedikt Taschen Verlag, Köln. 46-49.
- Werner, Klaus (1987): *Kurt Schwitters.* Verlag der Kunst, Dresden. 1-33.